

KEREKES SÁNDOR

Méretgazdaságossági és jóléti optimum a környezetvédelmi szolgáltatásokban

A környezetvédelmi előírások szigorítása a nagyobb rendszerek létrehozásának kedvez, ezért a kisebb közösségek tagjainak többet kell fizetniük a közszolgáltatások igénybevételéért (például a szennyvízkezelésért vagy a hulladékártalmatlanításért), mint a nagyobb közösségek tagjainak. A hulladéklerakó vagy -égető, a szennyvíztisztító, az állattartó telep, a mikrohullámú átjátszóállomás, a házunk melletti autópálya, a benzinkút, és még sorolhatnánk a kellemetlenséggel járó szomszédokat, mindegyik áldozatot követel az állampolgártól. A társadalmi konfliktust feloldaná, ha a társadalom minden tagja körülbelül azonos mértékű jólétvesztést szenvedne a „kellemetlen szomszédság” miatt. A társadalmi igazságosság is amellett szól, hogy indokolt volna az említett közrészak társadalmi terheinek egyenletesebb elosztása a társadalom tagja között. A környezetpolitika legnehezebben orvosolható problémája valószínűleg nem a szembeűnő infrastrukturális hiányok pótlása, hanem a meglévő intézményrendszer iránti bizalmatlanság megszüntetése. Az intézményrendszernek a szubszidiaritás elvének megfelelő fejlesztése időigényesebb, mint amit az EU-harmonizáció időtávja eredetileg feltételezett.*

Journal of Economic Literature (JEL) kód: H54, H77, D62, R53.

A környezeti föderalizmus elmélete, az Egyesült Államok és az EU szabályozási gyakorlatának néhány tanulsága

Az elmúlt években az Európai Unió és a csatlakozni kívánó országok közötti környezetvédelmi tárgyalásokon a csatlakozásra várók többsége mentességet kért a közösségi joganyag bizonyos részeinek azonnali teljesítése alól. A viták az országok környezeti teljesítményének a megítélése és az átmeneti mentességek körül folytak. Az EU-direktívák és a maastrichti szerződésben megfogalmazott szubszidiaritás elv ugyan kellő rugalmasságot adna az egyes országok törvényhozásának a helyi sajátosságok figyelembevételére, a miniszteri értekezletek, a Duna Bizottság és más EU-fórumok ajánlásai azonban inkább az egységesítés irányába hatnak. Érdekes módon az egységes szabályozás létjogosultságát a csatlakozásra váró országok egyike sem kérdőjelezte meg. A vitákban alig merült fel, hogy az egyes államok, sőt azokon belül egyes régiók, a természeti környezeti feltételektől, illetve a gazdaság fejlettségi szintjétől, a demográfiai viszonyoktól függő, differenciált környezetvédelmi követelményeket is alkalmazhatnának. A tárgyalások során

* Köszönöm Kaderják Péternek a kéziratához fűzött értékes észrevételeit.

senki sem vitatta az EU környezetvédelmi igazgatóságának (DG XI.) azokat a törekvéseit, amelyek a környezetvédelmi szabályozásnak az egész kontinensre kiterjedő egységesítését célozzák.

A környezetvédelmi szabályozás egységességét legutóbb a finn, a svéd és az osztrák csatlakozás kapcsán vitatták a tagállamok. Az említett országok környezeti szabványai általában az EU-szabályozásnál szigorúbb előírásokat tartalmaztak, ami sok esetben burkolt piacvédelmi lehetőségeket teremtett az 1995-ben felvett országok számára. Az egységes követelmények létjogosultsága azonban ekkor sem volt kérdéses, csupán arról vitatkoztak, hogy a szigorúbb vagy az enyhébb szabályozást kell-e általánossá tenni.

A most belépni szándékozó országok a környezetvédelmi vitákban arra hivatkoznak, hogy több EU-tagállam sem képes teljesíteni az EU környezetvédelmi követelményeit, ezért indokolt lehet bizonyos területeken a derogáció. Az EU egységes környezetvédelmi szabályozása mögött mindenekelőtt az EU egységes piacának védelme áll. Az államonként eltérő környezetvédelmi szabályozás a tőke vagy a munka áramlását indukálhatja a szigorúbb szabályozást alkalmazó régiókból a kevésbé szigorú szabályozást alkalmazó régiók felé. A feltételezések szerint a lazább környezetvédelmi szabályozás versenyelőnyt¹ jelentene a gazdálkodó szervezetek számára, ami az EU egységes piacának védelme érdekében megengedhetetlen. Ezt az érvelést általánosan elfogadva, a vitákban fel sem merült, hogy vajon a versenyre gyakorolt esetleges kedvezőtlen hatások nem kisebbek-e, mint azok a kedvezőtlen hatások, amelyeket az egységes környezetvédelmi szabályozás okoz.

Az Egyesült Államok törvényhozási gyakorlatával kapcsolatban gyakran felmerült az a kérdés, hogy a környezetvédelmi szabályozás a közigazgatás mely szintjein történjék. Míg az EU – a már említett egységes piac megteremtése miatt – az egységes szabályozás irányába tett lépéseket kifejezetten kedvező elmozdulásként értékeli, addig az Egyesült Államokban a szövetségi szintű egységesítés továbbra is viták tárgya. A fiskális politika szövetségi szintű egységesítési törekvései és az ebből származó ellentmondásokra először *Musgrave* [1959] hívta fel a figyelmet, de az ezzel kapcsolatos elmélet kidolgozása és a környezetvédelmi szabályozás területére való kiterjesztése *Wallace Oatesra* maradt (*Oates* [1972]).²

Oates a fiskális politikát elemezve kimutatta, hogy a szabályozási hatásköröket célszerű megosztani a közigazgatás különböző szintjei között. Elméletileg is bizonyította, hogy az egységes központi szabályozás jelentős jóléti veszteséggel jár. Könnyen belátható, hogy két, különböző telephelyen működő termelő szennyezőanyag-kibocsátása a környezeti feltételektől függően különböző externális határköltségekkel jár, és nyilván a termelők adottságaitól függően a szennyezésselhárítási határköltségeik is eltérnek. Emiatt viszont különbözőni fognak a szennyezési optimumok is. A hatóság viszont egységes határértéket alkalmazva, a fenti különbségeket nem képes kezelni, ami a Pareto-optimálisához képest jólétvesztést okoz. Minél nagyobbak a különbségek a környezeti feltételekben és emiatt a határkárfüggvényben, annál nagyobb lesz a jólétvesztés.

A környezeti föderalizmus elmélet hívei közül *Schoenbroad* [1996] (idézi *Smith és szerzőtársai* [1999]) odáig elmegy a következtetések levonásában, hogy szerinte az Egyesült

¹ Azzal, hogy a lazább szabályozás versenyelőnyt jelentene, magam sem értek egyet. M. Porter, R. Welford és mások meggyőzően bizonyítják, hogy hosszabb távon éppen a szigorúbb szabályozás eredményezhet versenyelőnyt. Még inkább így van ez, amennyiben a megelőző környezetvédelem, a tisztább termelés nyújtotta előnyöket is figyelembe vesszük. Rövid távon azonban kétségtelen, hogy a környezeti szabályozás szigorúsága miatti különbségek tökemozgásokat indukálnak. (Lásd erről részletesebben *Kaderják* [1996].)

² Oates számos könyvet írt a fiskális föderalizmusról, amelyekben azt vizsgálta, hogy a közigazgatás különböző szintjei közötti feladatmegosztás milyen hatással van különböző magán- és közjavak biztosítására, és a feladatmegosztásnak milyenek a jóléti következményei.

Államok környezetvédelmi ügynökségének (*Environmental Protection Agency, EPA*) szinte teljes szabályozási hatáskörét vissza kellene vonni. A környezeti szabályozás decentralizálását szorgalmazzók legfőbb érve, hogy az Egyesült Államok levegőminőségében a legjelentősebb javulás azt megelőzően következett be, hogy az 1970-es szövetségi törvényben (*Clean Air Act*) az egész Egyesült Államok területére érvényes, egységes levegőminőségi normákat vezettek be (*Smith és szerzőtársai* [1999]).

Wallace Oates nyomán *Dinan–Cropper–Portney* [1999] empirikusan is vizsgálták a környezeti föderalizmus jóléti hatásait. Az egységes környezeti normák alkalmazásának jóléti következményeit az ivóvízre vonatkozó szövetségi normák hatásán keresztül mutatták be. Az ivóvízzel kapcsolatos környezeti szabályozásnak – mint a szerzők rámutatnak – közgazdasági értelemben különleges sajátossága van. A tisztább ivóvíz fogyasztásából származó jólétnövekedés haszonélvezője nagyrészt ugyanaz a populáció, mint amelyik a víztisztítás költségeit is viseli. Az ivóvíz esetén a jólétnövekedés haszonélvezője és az egészségesebb ivóvíz előállításának költségviselője ugyanaz a személy.

Más környezeti elemek esetén ez a feltétel általában nem teljesül. A légszennyezés esetén a szennyezés csökkentésének a költségviselője jól definiálható, de a haszonélvezők nem ugyanazok, akik a költségeket viselik. Sokszor a haszonélvezők köre, a dolog természetéből fakadóan, nehezen meghatározható. A hulladékkezelésben is jelentős a különbség a költségviselők és a haszonélvezők között, hiszen a hulladéklerakó közelében élők a rekultiváció hasznáiból nagyobb jólétnövekedést realizálnak, mint akik távolabb laknak, míg a költségeket a közösség tagjai rendszerint arányosan kényszerülnek viselni.

Az ivóvízpéldákra visszatérve, az ivóvíz-minőség javításának a jóléti haszna a jobb minőségű ivóvizet fogyasztók körében kimutatható. Az ivóvíz minőségének javulása következtében csökken a daganatos megbetegedések és más krónikus betegségek gyakorisága az adott populációban, és megelőzhető bizonyos máj- és vesemérgezési panaszok, illetve más akut egészségi hatások.

Az Egyesült Államok Kongresszusa 1974-ben fogadta el a szövetségi biztonságos ivóvízre vonatkozó törvényt (*Safe Drinking Water Act, SDWA*), aminek végrehajtását és kikényszerítését a Kongresszus szövetségi szintre emelte. 1986-ban az EPA 83 szennyező anyagra és a víz szűrésére és fertőtlenítésére határozott meg előírásokat. A Kongresszus 1996-ban újratárgyalta a SDWA-t, és az új törvény utasította az EPA-t, hogy minden szennyezőanyagra határozzon meg határértékeket. Ezek a határértékek az ivóvízben a szennyezőanyagnak maximálisan megengedhető koncentrációját rögzítik. A rákeltető anyagokra ezt a határértéket már induláskor nulla koncentrációban rögzítették. Más esetekben a határérték a célállapothoz a lehető legközelebbi olyan érték, ami még – figyelembe véve a tisztítási költségeket – kikényszeríthető. Tehát a rendelkezés értelmében az EPA a nagyvárosokra köteles meghatározni, hogy mi a víztisztításnak az a mértéke, ami gazdasági értelemben is megvalósítható.

Az 1996-os törvény tehát új helyzetet teremtett, addig ugyanis a határértékek megállapításához az EPA nem mérlegelhetette a költségeket. Az EPA most olyan új határértékeket állapíthat meg, amelyek „maximalizálják az egészségügyi kockázatok csökkentéséből származó hasznokat olyan költségszinten, amelyek arányban vannak a hasznnal”. Ebből a megfogalmazásból úgy tűnhet, hogy az EPA által előírt, megengedhető maximális szennyezőanyag-koncentrációk költséghatékonyak. A valóságban azonban az így meghatározott határértékek nem feltétlenül vezetnek költséghatékony megoldáshoz, mert az EPA a nagy ellátó rendszereket költséghatékonyosságát vizsgálja, és szövetségi szinten egységes határértékeket fogalmaz meg. „A normák, amelyek hatékonyak a nagy rendszerekre, nem feltétlenül azok a kisebb rendszerekre vonatkozóan.” (*Dinan–Cropper–Portney* [1999] 342. o.) Míg az egy háztartásra jutó víztisztítási költségek sokkal magasabbak kisrendszerekre, mint nagyokra, addig az egy háztartásra jutó hasznok függetle-

nek a vízellátó rendszer méreteitől. Ennek következtében a kisrendszerekre sokkal nagyobb költségteher jut, sokkal kedvezőtlenebb költség–haszon aránnyal, mint a nagyobb rendszerek adott szövetségi szabványt alkalmazva.

Az Egyesült Államok környezetszabályozási tapasztalatait a bővülő méretű Európai Unióban is érdemes volna átgondolni. Az EU-direktívák a követelményeket illetően általában nem differenciálnak a környezet állapota, érzékenysége szerint. Nyilvánvaló, hogy például Hollandia, Dánia és Magyarország környezeti-természeti feltételei, talajadottságai és érzékenysége merőben eltérnek egymástól. A vízvédelmi szabályozás ugyan – mint említettük – tartalmazza a környezeti érzékenység elemeit is, de az újonnan belépni szándékozó kelet-európai országok esetében erről az EU illetékesei mintha megfeledkeznének. A földrajzi, társadalmi és gazdasági tényezők eltérő sajátosságai szükségessé tennék a regionalizmus elvének kiterjedtebb alkalmazását a környezetpolitika kidolgozása és megvalósítása során. A környezetminőségben is jelentkező területi egyenlőtlenségek, társadalmi és gazdasági különbségekkel párosulnak, ezért a környezeti problémák megelőzésében és megoldásában fontos szerepe volna az előrelátó terület- és településfejlesztésnek.

Magyarországon a létező környezeti gondok egy része az ország infrastrukturális alulfejlettségével magyarázható, ugyanakkor a jövőbeli elkerülhetetlen fejlesztések esetleges negatív környezeti hatásai csökkenthetők volnának, a környezeti szempontoknak a területfejlesztési tervekbe és programokba történő integrálásával. Amennyiben a kistérségeket mint mesterséges ökoszisztémákat egyetlen rendszernek tekintenénk, a természeti, gazdasági, társadalmi hatásokat integráltan, rendszerszemléletben kezelhetnénk, ami a gazdasági és környezeti hatékonyság mellett a társadalmi elégedettséget is javítaná. A környezetvédelem és a településfejlesztés – egymás pozícióját is erősítve – többszörös hozadékot realizálhatna.

Az EU-direktívák és hatásuk az átmeneti gazdaságok környezeti infrastruktúra fejlesztéseire

Csatornahálózat-fejlesztés és szennyvíztisztítás

A magyarországi elemzések szerint az EU-csatlakozás környezetvédelmi feltételeinek teljesítésében a legjelentősebb költségekkel a szennyvízprobléma megoldása és azon belül is a közműolló zárása jár. Bár ezen a területen a legrészletesebb, műszaki értelemben a legmegalapozottabb a feladatok számbavétele, mégis a csatornázással és szennyvíztisztítással kapcsolatos tervek váltották ki a legtöbb szakmai vitát.

Az EU-direktívák az EU szintjén, az egyes tagállamok nemzeti szabályozása pedig a tagállamok szintjén egységesíti a normákat, és általában nem megengedett a településmérettől függő szabályozás. A szennyvízre vonatkozó direktíva ugyan a csatornázást csak 2000 lakóegyenérték feletti települések esetére írja elő, de a kibocsátott szennyvízben megengedhető szennyezőanyag-koncentrációkat illetően már nem tesz különbséget. Az EU esetében a 2000 lakosnál kisebb települések esetén a csatornázottságot illető „engedményre” nem a költségek és hasznok arányosítása miatt került sor, hanem azért, mert a kisebb települések okozta környezetterhelés is kisebb, és a kisebb települések szennyvízterhelése a kisebb volumen miatt nem, vagy kevésbé veszélyezteti a vízgyűjtőket. Az EU-direktívák nem differenciálnak a településméret vagy az alkalmazott technológia alapján a szennyvíztisztítás kívánatos mértékét illetően, pedig a településméretben lévő különbségek a szennyvíztisztítás fajlagos költségeiben 2-10-szeres különbségeket is okozhatnak. Somlyódi László és munkatársai csehországi vizsgálatokra támaszkodva kimutatták, hogy 2000-5000 lakóegyenértékre épített szennyvíztisztító fajlagos költségei 5-10 szere-

sei a 100 000 lakóegyenértékre épített szennyvíztisztító fajlagos költségeinek (Somlyódi és szerzőtársai [1998]).

A szakemberek véleménye megoszlik az egy kilométer csatorna megépítésének tényleges költségeit (az úgynevezett csatorna-előirányzat), illetve a szennyvízelvezetés és -tisztítás kívánatos megoldásait, a hazai területek környezeti érzékenységét, valamint a kívánatos csatornázottsági arányokat illetően is. A településrendezési tervek készítői az EU-direktívák betű szerinti teljesítéséből kiindulva, a 2000 főnél nagyobb települések 100 százalékos csatornázottságát célozták meg, a kilométerenkénti költségeket pedig központi előirányzat szerint vették figyelembe. Az EU-megfelelés költségeit a települési szennyvíztisztításra az egyes szerzők a 400 és 800 milliárd forint közötti sávban határozzák meg (OECD [1997]). (A vízvédelem összes költségét 1400 és 1760 milliárd forint közötti összegre becsülik.)

A szennyvízelvezetés és -tisztítás egész országra kiterjedő programja hatalmas költségekkel járó és időben hosszan elnyúló beruházás, amely mögött a leginkább érdekelt csoportok – az önkormányzatok, a helyi foglalkoztatás, az építőipar, az építőanyag-ipar – erőteljes lobbierdekei, illetve szempontjai húzódnak meg.

Az önkormányzatok pályázat útján jutnak a finanszírozási források nagyobb részéhez, s mivel a saját rész felhasználásának ellenőrzése hiányos, igényeik rendre túlméretezettek. A költségeket a céltámogatások alapján számítják. E „fajlagosokat” 1995-ben ugyan megszigorították, de változatlanul igen nagy tartalékokat rejtenek magukban. A tapasztalatok azt mutatják, hogy az igényekből számított normatívák 40-60 százalékos költségű becslést tartalmaznak.

Az EU vonatkozó szabályozása mind a települési kategóriáktól függő „ellátottság”, mind a környezeti érzékenység elemeit tartalmazza. Az eredeti hazai koncepció ebben a felfogásban készült: 2010-ig más-más településkategóriára más-más csatornázottsági szintet állapított meg. Az országosan elérni kívánt csatornázottsági szintet 68 százalékban határozta meg. A csatornázási láz beindulásával azonban ez feledésbe merült, és minden önkormányzat, minden polgármester – a település méretétől, a helyi környezet érzékenységétől függetlenül – minél nagyobb csatornázottsági szintet tervezett.

Mivel a csatornaépítés és az ahhoz szükséges finanszírozási források megszerzése jelentős érdekcsoportok számára „jó üzlet”, a kiépítés olyan helyeken is megtörténik, ahol azt környezeti tényezők (a talaj állapota, érzékenysége) nem indokolják, vagy pedig a helyzetben az egyéni szikkasztás rossz, szabálytalan gyakorlatának megváltoztatásával és szabályainak betartatásával is lehetne segíteni.

A hazai szennyvízkezelési infrastruktúra kiépítésének és működtetésének társadalmi-gazdasági problémái

A kisebb településeken nemcsak az infrastrukturális beruházásokhoz szükséges pénzügyi feltételek megteremtésével van gond, hanem a lakossági támogatás is hiányzik a környezetvédelmi fejlesztések megvalósításhoz. Az egységes környezetvédelmi normák alkalmazásával ugyanis általában a kisebb települések számára jelentős jóléti veszteség lép fel. Míg az egy háztartásra jutó jólét növekedése általában arányos a környezet állapotának javulásával (például az ivóvíz nem megfelelő minősége miatti korai elhalálozás vagy megbetegedés gyakorisága arányos a vízben lévő szennyező anyagok koncentrációjával), addig az egy köbméter víz tisztításának fajlagos költségei a tisztítandó víz tömegével degresszíven nőnek. Emiatt a kistelepülések esetén az egy háztartásra jutó környezetvédelmi költségek az egységes normák alkalmazása esetén meghaladják az egységes normák alkalmazásából származó jólétnövekedést.

Általánosságban elmondható, hogy korábban bár a vidéki lakosság jövedelme alacsonyabb volt, mint a fővárosiaké, de akkor még a megélhetési költségek is sokkal alacsonyabbak voltak. Mára megszűnt ez az állapot, mert a közüzemi díjak a vidékiek számára gyorsan emelkedtek. A környezetvédelmi követelmények szigorodása az infrastrukturális beruházások kikényszerítésén keresztül éppen ezt a korábbi előnyt erodálja. A kiépülő kisebb méretű rendszerek fajlagos költségei magasabbak, mint amit a méretgazdaságos nagyobb rendszerek esetében tapasztalhatunk. Ez hosszabb távon veszélyezteti a falvak lakosságmegetartó képességét is. A közüzemi díjakban lévő különbségek jelentősen befolyásolják a kisvállalkozások költségszerkezetét.³

Amennyiben a környezetvédelmi szolgáltatások lakossági árai költségarányosan, a piaci viszonyoknak megfelelően alakulnak, a környezetvédelem egy sajátos piacbefolyásoló tényezővé válik. A nagyobb ellátó rendszerek (szennyvíztisztítók, hulladékártalmatlanítók stb.) fajlagos kezelési költségei a mérettel depresszívven nőnek, emiatt minden olyan tevékenység, amelyiknek a költségszerkezetében magasak az említett költségek, a nagyobb ellátó rendszerek közelébe települ, ami újfajta komparatív előnyt jelent a nagyobb települések javára. Ez környezetvédelmi szempontból kedvezőtlen fejlődési irányt ösztönöz, hiszen ezen a módon még a környezetvédelmi intézkedésekkel is tovább gyorsítjuk az urbanizációt és a kistelepülések eltűnését. Az ellentmondást a településméret szerint differenciált normákon vagy a támogatási rendszereken keresztül lehetne feloldani.

A csatorna- és vízdíjak emelkedő tendenciája egy másik, nem kevésbé jelentős, problémát is okoz. A magas díjak miatt a lakosság nem kapcsolódik a megvalósult csatornárra, ami a tervezetthez képest jelentős mértékű kapacitáskihasználatlansághoz vezet, ez szintén árfelhajtó hatású. A helyzetet súlyosbítja az az egyébként logikus rendelkezés, hogy ma már csatornázási támogatást csak a szennyvíztisztítás megoldásával együtt lehet megszerezni.

A túlbuzgóság (mely mögött az említett érdekek állnak) olyan helyzethez vezet, amelyben a megépített tisztítók kapacitása túlméretezett, nem működtethetők gazdaságosan. Jelenleg egyes tisztítók kapacitáskihasználtsága igen alacsony: előfordul, hogy a település nem tud elegendő szennyvizet szolgáltatni az eleveniszapos tisztító működtetéséhez (például Győrben). A tisztítók beruházási és működtetési költsége tetemes, s a tervezett hálózat várható kihasználatlansága országos méretekben hatalmas veszteségekkel jár.

A költségvetési támogatások felhasználásának „hatékonysága” még az aggregált statisztikák szintjén is érdekes tanulságokkal szolgál. Az elmúlt nyolc évben például a csatornaépítések olyan megyékben haladtak meg az országos átlagot, amelyekben azután a bekötések rendre elmaradtak, vagyis a csatornahossz növekedése nem járt együtt igazán jelentős ellátottságnövekedéssel. E tekintetben talán a legérdekesebb, de nem meglepő, hogy a fővárosból a budapesti agglomeráció kistelepüléseire kiköltözők csatornával való ellátása szinte azonnal megoldódott, miközben az egy lakásra jutó csatornahossz átlagosan közel kétszeresére nőtt (a korábbi bekötések az átlagot javítják).

Általában a nagyon gyors gazdasági fejlődést mutató, illetve a másik oldalon a lemaradó megyék produkálnak furcsa eredményeket. Győr-Moson, Zala és Szabolcs megyében az egy lakásra jutó csatornahossz-növekedés a legnagyobb. Tolna és Jász-Nagykun megyében a bekötések számának növekedése százalékban meghaladja az egy-egy lakásra jutó csatornahossz-növekedést. Gazdasági értelemben ez is hatékonyságmromlást jelent, de legalább a környezeti hatékonyság javulására – különösen Tolna megye esetén – esélyt hagyva.

A környezetvédelmi célú infrastrukturális beruházások felgyorsulását jól mutatja az ezer

³ Egy egyszerű szolgáltatás, például az autósítás költségeiben jelentős tétel a víz- és a szennyvízdíj. Kistelepüléseken ez a díjtétel két-háromszorosa lehet például a fővárosi közműdíjnak. Ezt a költségdifferenciát az ingatlanárak, illetve bérleti díjak különbsége kiegyenlítheti, de ha nem, akkor a kisebb települések szolgáltatások nélkül maradnak.

méter vízvezetékre jutó csatornahossz változása. A gazdaság állapotának javulásával 1995 után a csatornaépítések felgyorsultak, ami látszólag a közműöllő záródását eredményezhetné. A legnagyobb a változás Nyugat-Dunántúl, illetve Pest megye területén. 1990-ben még mindkét régió jóval az országos átlag alatt volt e mutatót illetően, 2000-re viszont már az élre törtek, ami különösen Pest megye esetében jelentős teljesítmény, hiszen itt volt 1990-ben a legkisebb az ezer méter vízvezetékre jutó csatornahossz. Ebben a gazdaság teljesítményjavulásán kívül a budapesti agglomeráció sajátos, környezeti szempontból egyáltalán nem kedvező, fejlődésének is jelentős szerepe volt. A fővárosból kiköltöző, magasabb jövedelmű lakosság Pest megyében az infrastrukturális fejlesztéseknek nagy lökést adott. Ezeknek a fejlesztéseknek a „hatékonyságát” azonban jól szemlélteti, hogy az egy lakásra jutó csatornahossz tekintetében éppen Pest megyében a legrosszabb a helyzet. Míg Pest megye az ezer méter vízvezetékre jutó csatornahosszt illetően 2000-ben már messze az országos átlagot meghaladó értékkel dicsekedhetett, addig a szennyvízhálózatba bekapcsolt lakások arányát tekintve 35 százalékos aránnyal még mindig a legrosszabbak közé tartozik.

Az összesített adatok jól mutatják, hogy míg a csatornaépítések gyors ütemben haladtak, és az országban a kilométerben mért csatornahossz megduplázódott, addig a rákötések aránya mindössze 10-12 százalékkal nőtt, és az elvezetett szennyvíz mennyisége összességében csökkent. Ez utóbbi a vízfogyasztás radikális visszaesésének is köszönhető. Egyedül Pest megye lóg ki itt is a sorból, az agglomeráció – már említett – fejlődési sajátosságai miatt. A Budapestről kiköltöző, jövedelmi szempontból nagyrészt a felső decilisekbe tartozó lakosság miatt Pest megyében mind a gáz-, mind a vízfogyasztás nőtt, és nőtt az elvezetett szennyvíz mennyisége is. Az országos adatokra, a fővárosi illetve a Pest megyei adatok, kiegyenlítő hatással vannak.

Az aggregált statisztikák tükrében elgondolkodtató Budapest helyzete, amelynél nem a hálózat növelése, hanem felújítása lehetne a feladat az EU-belépéstől függetlenül, de ez a felújítás a tapasztalatok szerint, sem a politikának, sem a vállalkozóknak nem eléggé vonzó feladat.

Az adatok jól mutatják, hogy a települések többségében jelentős közműfejlesztés folyt az elmúlt években, sajnos nem igazán szolgálva az EU-csatlakozás céljait.

A jelenlegi elképzelések nemcsak az eredetitől távolodtak el (amikor még a település-nagyság és a környezeti érzékenység függvényében tervezték a csatornahálózat bővítését és a szennyvíztisztító kapacitást), de figyelmen kívül hagyják a hatékonysági szempontokat is. Jelen esetben ez azt jelentené, hogy a sűrűn lakott településeken (vagy azok részén) a legkifizetődőbb a fejlesztés, mert a beruházás itt térül meg a leggyorsabban, és itt eredményezi a legnagyobb mértékű környezeti javulást. Ezzel szemben a csatornahálózat kiépítése követi a (főleg fővárosi) agglomerációk terjeszkedését, s így a beruházások határfoka egyre csökken.

A csatornadíjak a lakosság egy része számára nem jelentenek kifizethetetlen terheket. Más a helyzet azonban a legalsó tizedbe (a lakosság legszegényebb 10 százaléka) tartozó lakosság esetében, ha figyelembe vesszük, hogy a legmagasabb éves csatornadíj a kisebb településeken várható, és valószínűleg itt él a legalsó tizedbe tartozó lakosság nagy része is. Ez azt jelenti, hogy a legmagasabb éves csatornadíjjal érintett 782 ezer fő (12 százaléka) részére meglehetősen nagy terhet jelent a fizetendő csatornadíj.

A hulladékgyűjtési infrastruktúra fejlesztése

A környezetvédelmi alkalmazkodás harmadik legköltségesebb területén, a hulladékgyűjtésben is fellelhetők a – minél költségesebb hulladék-lerakóhelyek építésének szándékában megnyilvánuló – ágazati és lobbierdekek.

Nagyfokú a bizonytalanság annak megítélésében, hogy 1. hogyan fog alakulni a háztartások fogyasztása és ennek függvényében a hulladék mennyisége és összetétele, 2. milyen szerepet tölt majd be hosszú távon a reciklálás a magyar gazdaságban és 3. milyen szerepe lesz az égetésnek a hulladékgazdálkodásban.

Az EU (COM/97/105. számú, egyelőre még csak javaslat formáját öltő) direktívája 25 százalékos plafont határoz meg a háztartási szemét szervesanyag-tartalmára (a jelenlegi 40 százalékkal szemben). Elfogadás esetén ez jelentősen megnövelné a hulladékgazdálkodás költségeit.

A Nemzeti Környezetvédelmi Program megyénként 5-6 hulladéklerakó működtetését irányozza elő, a gyakorlatban még ennél is több lerakó építésére készült javaslat, miközben a méretgazdaságossági számítások szerint csak legfeljebb megyénként 1-2 lerakó lenne képes gazdaságosan működni.

A környezetvédelmi ellátó rendszerekkel kapcsolatos méretgazdaságossági kérdéseket többen vizsgálták. A nemzetközi irodalomban már a hetvenes évektől megjelennek tanulmányok, bemutatva, hogy a hulladékártalmatlanítás fajlagos költségei erősen kapacitásfüggők. Ungvári Gábor idézi Castro-Rösler-szerzőpáros tanulmányát, amely a korábbi NDK területén vizsgálta a hulladékártalmatlanítás helyzetét, a szerzők megállapították, hogy a „szolgáltatás hatékonyságának érdekében legalább 100 ezer lakosú körzeteket kellene létrehozni, de megfelelőbb lenne, ha a körzetek nagysága 200 és 500 ezer lakos között mozogna.” (*Hermann-Horváth-Péteri-Ungvári* [1998]).

A hazai önkormányzatok feladatait elemezve, Ungvári Gábor (uo.) részletesen vizsgálta a hulladékkezelés méretgazdaságosságát, és az önkormányzati szabályozás hatásait a hulladékkezelésre. *Dax-Fucskó-Krajner-Ungvári* [2001] a Dél-Alföldi régióban megvalósult és tervezett hulladéklerakók beruházási és működési költségeit, valamint a beruházások finanszírozásának a módját elemezte. E tanulmányban a szerzők kitértek a hulladékkezeléssel foglalkozó vállalkozások tulajdonlásának⁴ a szerepére is. Ungvári Gábor tanulmánya az önkormányzati szabályozás szemszögéből vizsgálja a kérdést, és meggyőzően bizonyítja, hogy az 1990. LXV. önkormányzati törvény 8. § (2. bek.) a hulladékgazdálkodást ugyan az önkormányzatok által kötelezően ellátandó feladatok közé sorolja, de központilag garantált forrásokat erre a feladatra az önkormányzatok költségvetése egészen 2000-ig nem biztosított. Az említett önkormányzati törvény és az átalakulási törvény (1992. LV. tv.) együttesen azt eredményezték, „hogy azok az önkormányzatok, amelyek maguk akarták megoldani a hulladékkezelési szolgáltatást, rendelkeznek egy olyan szervezettel (céggel), amelyből ekkorra kivonták a működés fenntartásához szükséges tőkét, és az új jogszabályok alapján a központi költségvetés nem biztosította a korábban megszokott módon a működési költségek fedezetét sem” (*Hermann-Horváth-Péteri-Ungvári* [1998] 168. o.).

Saját kutatási tapasztalataink is bizonyítják, hogy a kilencvenes évek elején az önkormányzatok megkezdték a hulladékkezelési tevékenység magánosítását. Magyarországon külföldi befektetők jelentek meg a piacon, és a privatizáció sikeresnek tűnt több olyan esetben, amelyben a hulladékkezelés a kapacitásméreteket, a lerakók állapotát, illetve a lakosság jövedelmi viszonyait figyelembe véve jövedelmezőnek látszott. Természetesen azokban a településekben, ahol az említett feltételek nem teljesültek, a hulladékkezelési szolgáltatás az önkormányzat közvetlen feladata maradt, és ma is az önkormányzati költségvetést terheli.

A hazai települési szilárd hulladék keletkezését és az egy főre jutó hulladék mennyiség-

⁴ A szerzők nagyrészt a privatizálás mellett érvelnek, és véleményüket sokan osztják. Jenei György tanulmányában általános szabályként azt jelöli meg, hogy privatizálni kell azokat a funkciókat, „amelyeket a versenykörülmények között működő magánvállalkozások jobban teljesítenek” (*Jenei* [2000] 2. o.).

gét és összetételét a gazdaság fejlődése közvetlen módon befolyásolta. Olyan tényezők is hatottak a hulladékképződésre, amelyeket a döntések során előzetesen nem vettek figyelembe, de amelyek a fejlődési trendeket megváltoztatták.

A környezetvédelemben is ismert Kuznets-görbék szerint, az egy főre jutó GDP-vel, az egy főre jutó települési szilárd hulladék mennyisége együtt nő, sőt az OECD-tapasztalatok szerint a növekedés progresszív (*World Bank* [1992] 11–12. o.).

A hazai települési hulladékok mennyiségének alakulásáról nincsenek pontos adataink. A legmegbízhatóbb számok az elszállított települési hulladékok mennyiségének változásáról állnak rendelkezésre, ezek szerint az éves mennyiség 1991 óta átlagosan körülbelül 2,5 százalékkal növekszik. A Budapesten elszállított hulladék mennyisége 1980 és 1990 között egyértelműen igazolni látszott az elméleti feltételezést (a jólét növekedésével nő az egy lakosra jutó hulladék mennyisége), 2,5 millió tonnáról a mennyiség közel 5 millió tonnára nőtt, miközben a főváros lakossága 2 millió fő körül ingadozott, tehát az éves egy főre jutó mennyiség 1,25 tonnáról 10 év alatt 2,5 tonnára változott, és ez valóban exponenciális növekedés.

A jólét növekedése nyilván növeli a fogyasztásban keletkező hulladékok mennyiségét, de nem minden hulladéktípusra igaz ez, illetve vannak olyan fejlődési szakaszok, amelyekben a növekedést bizonyos csökkenési tendenciák mérséklik vagy erősítik. A fővárosban például a stagnálás, illetve csökkenés részben az építési tevékenység visszaszorulásával, részben a fűtés szerkezetének a megváltozásával, részben az élelmiszer-fogyasztási szokások változásával is összefüggésbe hozható. Az elszállított hulladékban valamelyest csökkent az „egyéb szerves” anyagok mennyisége, és jelentősebben csökkent az „egyéb szerves” alkotók aránya. Az előbbi nagyrészt élelmiszer-feldolgozási hulladék, az utóbbi pedig a vegyes tüzelés salakja, illetve építési törmelék. Mindezek nem feltétlenül az elmélet helyességét kérdőjelezik meg, de mindenképpen arra figyelmeztetnek, hogy míg a fejlett országokban ezek a fejlődési trendek csak magasabb egy főre jutó GDP-knél változnak meg,⁵ addig nálunk a gazdaság gyors átalakulása és a nemzetközi környezetvédelmi tapasztalatok érvényesülése miatt a kedvező változások esetleg sokkal korábban bekövetkeznek.

Amennyiben volnának nem urbanizált régiókból is részletesebb adataink, valószínűleg kimutathatnánk, hogy a földgázprogram mellékhatásaként vidéken egyrészt nőtt a települési hulladék volumene, másrészt megváltozott a kémiai összetétele. A vegyes tüzelésű háztartások általában elégették a papír-, textil- és műanyag hulladékok nagy részét a fűtési rendszerben. Ahol áttértek a gáztüzelésre, azokban a háztartásokban a hulladékegetésre a továbbiakban nincs mód. Vidéken a fűtési mód változása miatt csökkent a hulladékban a salak mennyisége. Környezeti hatásait illetően a földgázprogramnak a hulladékgazdálkodásra gyakorolt hatása összességében ellentmondásos. A hulladéklerakókon a papír, a műanyag és más szerves anyagok lassú égési, korhadási, bomlási folyamatok közben üvegházhatású gázokká bomlanak anélkül, hogy energiatartalmuk hasznosulna. Ez rontja a földgázprogrammal elért üvegházhatású gáz kibocsátás mérlegét. Kedvező viszont, hogy a háztartásokban képződött hulladékok mennyiségének a növekedése felgyorsította a szervezett hulladékgyűjtési rendszerek kiépítését. Sok település önkormányzata lakossági nyomásra volt kénytelen megszervezni a földgázprogramot követően a kommunális hulladék gyűjtését.

Az adatok bizonytalansága és a gyors változások miatt nehéz megalapozott véleményt formálni a hulladékkezelés kívánatos rendszerét, méreteit és szervezetét illetően. Amit az elmúlt tíz év tapasztalataiból leszűrhetünk, az inkább az, hogy nem sokra jutunk, ha

⁵ A Kuznets-görbék éppen az mutatják, hogy a környezetszennyezés bizonyos formái csak egy ideig nőnek együtt a gazdasági növekedéssel, azután csökkennek. Ez egyértelműen igaz például a kén-dioxid-emisszióra vagy a porkibocsátásra. Más szennyezőkre viszont, mint például a szén-dioxid, illetve a hulladék a nemzetközi adatok még nem igazolják a csökkenő szakasz létezését.

egyszerűen követjük a nemzetközi trendeket. A regionális hulladékkezelők létrehozására vonatkozó elképzelések tökéletesen követik a méretgazdaságosság már említett, igen meggyőző adatait. Ezek ismeretében érthetően eltörpülnek a hulladékkezeléssel kapcsolatos más megfontolások. A regionális hulladékgazdálkodási rendszerek önmagukban is komplex rendszerek. Nehéz számon kérni vagy szóvá tenni a tervezőiknél a rendszer szemlélet hiányát. Létesítésük kellő körültekintéssel történik, a környezeti hatásvizsgálatok ezen a területen példamutatóan kiterjednek a társadalmi-gazdasági hatások vizsgálatára is. Ennek ellenére helytálló lehet a sommásnak tűnő állítás: az önkormányzatok környezetvédelmi tevékenységéből hiányzik mind az integrált megközelítés, mind a rendszer szemlélet. Pénzügyi korlátok, pályázati lehetőségek és szakmai felkészültség egyaránt a feladatok szétválasztására, egyenkénti, egymás utáni megoldására sarkallja az önkormányzatokat. Ez egyúttal lehetetlenné teszi számukra, hogy más szervezetekhez hasonlóan, tanuljanak a korábbi hibáikból.

Az előbbiekből rámutattunk, hogy a földgázprogram és a hulladékkezelési probléma miképpen kapcsolódik össze. Kimutathatók az összefüggések a szennyvízkezelés és a kertészkedés és más különállónak tűnő környezeti probléma esetében is. Amennyiben a település vagy régió teljes gazdaságát egyetlen ipari ökológiai rendszernek tekintjük, egészen más megoldási és méretgazdaságossági viszonyok adódnának, mint amit az elszigeteltnek tűnő környezeti problémák megoldására bármely tisztességes tervező kínál. A problémák általában nem a nagyobb rendszerek szintjén jelentkeznek. Nem valószínű, hogy a főváros vagy a hazai nagyvárosok sokkal jobb megoldásokat is találnának, mint amelyeket a csatornázás, az eleveniszapos szennyvíztisztítók, a kommunális hulladékégetők és komplex hulladékhasznosítók kínálnak. A kisebb rendszerek esetében azonban – és különösen az egészen kicsik, a 200-1000 fős települések esetén – mind környezeti, mind gazdasági értelemben merőben másfajta szemléletre és megoldásokra volna szükség. Az ilyen településeknek azonban sem pénze, sem szakembere nincs a megfelelő megoldások kidolgozására, sem jogi felkészültsége az univerzális szabályozás hatálya alóli kibúvók megkeresésére. Mindezek hatására úgy tűnhet, hogy nem tehetnek mást, mint elfogadják a jól ismert közgazdasági összefüggést, hogy a környezetvédelmi előírások szigorítása a nagyobb rendszerek létrehozásának kedvez, és a kisebb közösségeknek többet (3-10-szer annyit) kell fizetni a közszolgáltatások igénybevételéért, mint a nagyobb közösségek tagjainak.

Ez a közgazdasági logika azonban hibás előfeltevéseken alapul. Az egyik hibás előfeltevés, hogy a környezeti követelményeknek egyformáknak kell lenniük tértől és technológiai-szervezési megoldásoktól függetlenül. A másik hibás előfeltevés, hogy a közösségi jólétét egyedül a fajlagos ártalmatlanítási költségek (forint/tonna) befolyásolják – vagy pontosabban: a többségi választás azt az alternatívát részesíti előnyben, amelyik esetében az adott környezetminőséghez tartozó fajlagos ártalmatlanítási költségek minimálisak. A hulladéklerakók létesítése körüli társadalmi viták világosan mutatják, hogy a fajlagos hulladékártalmatlanítási költségek csak azokat érdekli, akiknek a településétől távolra kerül a hulladéklerakó. Akiknek a településéhez közelebb kerülne, azok készek többet fizetni a hulladékkezelésért, ha az nem az ő lakókörzetükben történik. Ha ez így van, akkor a méretgazdaságosság (fajlagos ártalmatlanítási költségek) jelentősége sokkal kisebb, mint amilyen szerepet a döntésekben ennek a mutatónak tulajdonítunk. A létrejövő nagyobb rendszerek is túl kicsik ahhoz, hogy bizonyos ritkábban lakott régiókban a méretgazdaságosságból származó előnyöket ki lehessen használni, ennek következtében jelentős jólétszökkenést okoznak a kistelepelelőknél.

A regionalizmusban rejlő méretgazdaságosság kihasználásának is vannak településszerkezeti előfeltételei. *Dax és szerzőtársai* [2001] arra a következtetésre jutnak, hogy Magyarországon ele-

gendő volna 30 hulladéklerakó, ha Hollandiában csak 15 működik (20. o.). Hasonlóképpen pozitív példaként említik Szlovákiát, ahol a kormányzati szabályozás hatására jelentősen csökkent a lerakók száma, és a lerakók zöme magánkézbe került (33. o.). Sajnos, egyik példa sem meggyőző. Hollandia földrajzi fekvése miatt még kevésbé alkalmas hulladéklerakók létesítésére, mint Magyarország. Hollandia népsűrűsége a magyar népsűrűségnek több mint háromszorosa, ráadásul az egy főre jutó hulladéktermelés legalább 20 százalékkal nagyobb. Mindezek következtében Hollandia az OECD 1997-es adataira szerint közel 9 millió tonna települési hulladékot termelt, míg Magyarország csak 4,3 millió tonnát. Az egy négyzetkilométerre jutó átlagos települési hulladéksűrűség Magyarországon 46,2 tonna, míg Hollandiában 216 tonna/négyzetkilométer volt az *OECD* [1997] adattár alapján számítottak szerint (101., 103., 109. o.). Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy Hollandia jelentős égetőmű-kapacitásokkal és hulladékrecikláló rendszerekkel is rendelkezik, aminek következtében a hulladékszállítás gazdaságosabbá, a lerakásra kerülő hulladék viszont környezeti szempontból veszélyesebbé válik. Mindezeket figyelembe véve, a Holland adatokból a Magyarországi kívánatos környezetpolitikára vonatkozóan veszélyes bármiféle következtetést levonni, vagy ajánlást megfogalmazni.

A méretgazdaságosságon túl, más szempontokat is célszerű figyelembe venni. A hulladéklerakók létesítésével kapcsolatos társadalmi ellenállás például annál erősebb, minél nagyobb a tervezett hulladéklerakó mérete, és minél nagyobb távolságról szállítják a hulladékot a lerakóra.

Jól összhangban van ez a diszkontálási jelenséggel, ami a környezetvédelemben az idő vonatkozásában jól ismert. Diszkontálunk azonban térben is: a lakosság inkább eltűri a saját maga által termelt hulladékot, mint a mások által termelt szemetet. Ezt a jelenséget tapasztalhattuk a garéi veszélyes hulladék probléma esetén, ezt a rákospalotai hulladékégető salakjának a dunakeszi tárolóba való lerakásakor vagy a dorogi hulladékégető üzemeltetése kapcsán létrejött megegyezéssel kapcsolatban, amikor a Dorogon működő gyógyszergyárak és a megye veszélyes hulladékainak égetése ellen a lakosság nem tiltakozott, de az említett körön kívülről származó hulladékok elégetése ellen igen. A közgazdasági érvek ezekben az esetekben is amellettszólnának, hogy például a dorogi égető kapacitáskihasználtságát javítsuk, ezáltal a fajlagos hulladékártalmatlanítási költségek csökkennének, és nem volna szükség újabb égető létesítésére sem.

A gazdasági racionalitás a hulladékkezelési ügyekben nem is elsődleges és semmiképpen nem egyedüli döntési tényező. A lokálpatriotizmustól kezdődően az ingatlanok értékének féltéséig, sokféle indok előfordul a regionális lerakók ellenzőinek érrendszerében. A társadalmi igazságosság amellettszól, hogy amiként mindenkinek egyformán van joga a közjavából származó szolgáltatásokhoz, ugyanúgy indokolt, hogy a „közössz társadalmi terheit” is egyenletesen elosztva viseljük. Kétségkívül a hulladéklerakó vagy -égető, az szennyvíztisztító, az állattartó telep, a mikrohullámú átjátszó állomás, a házunk melletti autótűt, a benzinkút és még sorolhatnánk a „kellemetlenséggel” járó szomszédokat, mindegyikének elviselése az állampolgártól áldozatot követel. Ugyanúgy jólétvesztéssel jár az ilyen szomszédság, mint ahogyan jólétvesztés ér bennünket a magasabb hulladékkezelési díjak miatt.

A társadalmi igazságosság jegyében hajlamosak vagyunk a Pareto-optimalitást félreérteni a többség jóléte érdekében. A méretgazdaságosság miatt kimutatható hasznok monetáris formában kifejezhetőek, a mérleg másik oldalán eszmei, pénzértékben nem kifejezhető jóléti veszteségek keverednek – esetleg a mainstream közgazdasági logika alapján is értékelhető – a veszteségekkel. Ez utóbbiak fejezhetőek ki például a hulladéklerakók környékén az ingatlanárak csökkenésében. Az ellentmondás feloldását a jelenthetné, ha a társadalom minden egyes tagja körülbelül azonos mértékű jólétvesztést szenvedne a „kellemetlen szomszédság” miatt. Ha a regionális hulladéklerakót az egyik, a veszélyes hulladékégetőt a másik, a regionális szennyvízkezelőt a harmadik település határában

helyeznék el egy-egy kistérségben, valószínűleg hamarabb létrejönne a közmegegyezés. Amíg azonban a társadalom tagjainak egy része távol tudja tartani magát ezektől a közszolgáltatóktól, mások viszont ezt nem tudják megtenni, nincs mód az optimális kompromisszumra. A terhek egyenletesebb elosztásának feltétele volna, hogy a terheket kisebb adagokra lehessen osztani, mert ezáltal lehet e nemkívánatos közrészakat egyenletesebben elosztani. Amennyiben Magyarországon a méretgazdaságosság által megkívánt méretű hulladéklerakókat építenének, akkor összesen 20–40-re volna szükség.

A hulladékkezelésnek a méretgazdaságosság miatt létezik gazdasági optimuma. Mivel nem minden térség egyformán alkalmas hulladéklerakók telepítésére, létezik természeti környezet által meghatározott optimum, de létezik a településszerkezet, a demográfiai-szociológiai tényezők által meghatározott optimum is. A gazdasági optimum meghatározása viszonylag egyszerű, de nagy tévedést jelentene, ha másik két dimenziót kevésbé fontosnak tekintenénk. Mindhárom dimenziót vizsgálva, minden bizonnyal változatosabb lehetne a hulladékprobléma megoldása, mind az alkalmazott technológiákat, mind a méreteket, mind a szervezési megoldásokat illetően. A nagy ellátórendszerek jelentős részéről kiderült már, hogy rendszerint később akadályává válnak a fejlődésnek. A nagy áruházláncok lehetetlenné teszik a helyben termelt termékek piacra jutását. Az óriási olajszállító tankhajók miközben csökkentik a szállítási költségeket, mégoly ritka baleseteik esetén beláthatatlan környezeti katasztrófákat okoznak. A negatív példákat sorolhatnánk, de a számtalan ellenérv ellenére a döntéseink minduntalan szinte egyetlen információt vesznek figyelembe, a fajlagos költségeket.

Hivatkozások

- BÁNDI GYULA–BENCZE LÁSZLÓ–ELEK ANDREA [1998]: Az Európai Unió és a hazai környezeti jogi szabályozás intézményi rendje. Megjelent: *Gazdaság és környezet*. Útban az Európai Unió felé. Műhelytanulmányok, MTA, Budapest, 57–78. o.
- BARNES, P. M.–BARNES, I. G. [1999]: Environmental Policy in the European Union Edward Elgar, Cheltenham, UK–Northampton, MA, Egyesült Államok, 344. o.
- BENNETT, R. [1998]: Local government in post socialist cities. Megjelent: *Enyedi György (szerk.): Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 35–54. o.
- BLAHÓ ANDRÁS–PALÁNKAI TIBOR [2000]: Az EU struktúrapolitikája. Megjelent: *Blahó András (szerk.): Tanuljunk Európát. BKÁE világgazdaságtan tanszék*, Budapest.
- DAX, P.–FUCSKÓ JÓZSEF–KRAJNER PÉTER–ÜNGVÁRI GÁBOR [2001]: Public Grants and Private Investment in Solid Waste Management–Alföld, Hungary. Discussion Paper No. 19. Open Society Institute, Budapest.
- DINAN T. M.–CROPPER M. L.–PORTNEY P. R. [1999]: Environmental federalism: welfare losses from uniform national drinking water standards. Megjelent: *Panagariya, A.–Portney, P. R.–Schwab, R. N.: Environmental and Public Economics Essays in Honor of Wallace E. Oates*. Edward Elgar Cheltenham, Egyesült Királyság–Northampton, MA, Egyesült Államok.
- ENYEDI GYÖRGY [2000]: A területfejlesztés tudományos megalapozása. Megjelent: *Glatz Ferenc (szerk.): Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés. Magyarország az ezredfordulón. Területfejlesztés Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián*. MTA, Budapest.
- FODOR ISTVÁN [2001]: Környezetvédelem és regionalitás Magyarországon. Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs, 488. o.
- FORMAN BALÁZS [2001]: Az Európai Unió strukturális és előcsatlakozási alapjai. Európai Bizottság Magyarországi Delegációjának kiadványa, Budapest, 398 o.
- HERMANN ZOLTÁN–HORVÁTH M. TAMÁS–PÉTERI GÁBOR–ÜNGVÁRI GÁBOR [1998]: Önkormányzati feladattelepítés szempontjai és feltételei. Fiscal Decentralisation of the Council of Europe–OECD–World Bank, Strasbourg–Párizs–Washington, 153. o.

- HORVÁTH GYULA [2000]: Az európai regionalizmus kihívásai és a magyar regionális politikai stratégia. Megjelent: *Glatz Ferenc* (szerk.): Területfejlesztés és közigazgatás-szervezés. Magyarország az ezredfordulón, Területfejlesztés Stratégiai Kutatások a Magyar Tudományos Akadémián. MTA, Budapest.
- HORVÁTH GYULA–ILLÉS IVÁN [1997]: Regionális fejlődés és politika. A gazdasági és szociális kohézió erősítésének feladatai Magyarországon az Európai Unióhoz való csatlakozás időszakában. Európai Tükör, Műhelytanulmányok, 16.
- JENEI GYÖRGY [2000]: Stratégiai szemlélet és új közintézményi menedzsment. *Vezetéstudomány*, 9. sz.
- KADERJÁK PÉTER [1996]: A hazai közvetlen külföldi befektetéseket meghatározó tényezőkről – egy kvantitatív elemzés. *Közgazdasági Szemle*, XLIII. évf., 12. sz. 1072–1087. o.
- KISS KÁROLY [2000]: Új idők szennyei. Megjelent: *Gadó György Pál* (szerk.): A természet romlása, a romlás természete. Magyarország Föld Napja Alapítvány, Budapest.
- LÁNG ISTVÁN [1980]: A környezetvédelem nemzetközi körképe. Mezőgazdasági Kiadó, Budapest.
- MUSGRAVE, R. [1959]: *The Theory of Public Finance*. McGraw Hill, New York.
- OATES, W. E. [1977]: *Fiscal Federalism*. Harcourt Brace Jovanovich Inc. New York.
- OECD [1997]: OECD Környezeti Adattár. Válogatta és szerkesztette: *Szabó Elemér–Pomázi István–Buzás Kálmánné*. Környezetvédelmi Minisztérium ÖKO Rt.–KÖM–Zöld Belépő.
- PORTER, M.–LINDE, C. VAN DER [1994]: Green and Competitive: Endong the Stalemate. *Harvard Business Review*, szeptember-október.
- PICKVANCE, C. [2002]: Local Economic Situation, Local Environmental mobilization and Local environmental Policy in Hungary. *Journal of Environmental Policy and Planning*, 4: 87–99. o.
- RECHNITZER JÁNOS [1998]: Területi stratégiák. Dialóg Campus, Budapest.
- SIMAI MIHÁLY [2001]: Zöldebb lesz-e a világ? Akadémiai Kiadó, Budapest.
- SCHOENBROAD [1996]: Why States, Not EPA, Should Set Pollution Standard. *Regulation*, 4. 18–26. o.
- SMITH, V. K.–SCHWABE, K. A.–MANSFIELD, C. [1999]: Does nature limit environmental federalism? Megjelent: *Panagariya, A.–Portney, P. R.–Schwab, R. N.*: Environmental and Public Economics Essays in Honor of Wallace E. Oates. Edward Elgar Cheltenham, Egyesült Királyság–Northampton, MA, Egyesült Államok, 126–148. o.
- SOMLYÓDI ÉS SZERZŐTÁRSAI [1998]: Strategies for meeting the requirements of EU water legislation in the water sector (Hungary): The Sajó River case. Study conducted for the World Bank. In: Hungary: Meeting the Requirements of EU Environmental Legislation, World Bank Paper, Budapest.
- SOMLYÓDI LÁSZLÓ–BUZÁS KÁLMÁN–CLEMENT ADRIENNE–LICSKÓ ISTVÁN [2002]: Települési vízgazdálkodás. Megjelent: A hazai vízgazdálkodás stratégiai kérdései. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest.
- SZLÁVIK JÁNOS [1998]: Az EU-konform környezetvédelmi szabályozási módok gazdasági és társadalmi hatásmechanizmusa. Megjelent: *Gazdaság és környezet. Útban az Európai Unió felé*. Műhelytanulmányok, MTA, Budapest, 79–98. o.
- TÖRÖK ADÁM [1997]: Ipar- és versenypolitika az Európai Unióban és Magyarországon. Európai Tükör, Műhelytanulmányok, 2. Budapest.
- WELFORD, R. [1992]: Hijacking environmentalism. The Industrial Response to the Environmental Management. University of Huddersfield (Egyesült Királyság) és Norwegian School of Management.
- WORLD BANK [1992]: Development and the Environment. World Development Report, The World Bank, Washington, D. C.

Függelék

F1. táblázat

Lakossági infrastruktúrafejlesztés a leggazdagabb és a legszegényebb régiókban

Régió	Egy főre jutó GDP			Egy lakosra jutó csatornahossz			Egy lakosra jutó vízfogyasztás		
	1990	2000	százalékos változás 1990-hez képest	1990	2000	százalékos változás 1990-hez képest	1990	2000	százalékos változás 1990-hez képest
Budapest	355	2159	608	1,7	2,2	129	159,3	99,2	62
Leggazdagabb régió	206	1301	632	1,1	3,5	318	75,7	52,7	70
Legszegényebb régió	152	726	478	0,9	2,1	233	67,3	41,6	62
Öt leggazdagabb megye	209	1258	602	1,2	3,1	258	75,3	50,3	67
Öt legszegényebb megye	149	471	316	0,9	2,1	233	65,1	40,4	62

Régió	Egy lakosra jutó gázvezeték			Egy lakosra jutó gázfogyasztás		
	1990	2000	százalékos változás 1990-hez képest	1990	2000	százalékos változás 1990-hez képest
Budapest	2	2,56	128	1236,4	1220,7	99
Leggazdagabb régió	2,1	8,2	390	680,8	843,8	124
Legszegényebb régió	1,6	8,2	513	507,9	764,5	151
Öt leggazdagabb megye	2	8,3	415	608,3	818,4	135
Öt legszegényebb megye	2	8,6	430	498,8	674,7	135